

FIBULA DE SCHEMĂ TRACICĂ – NOI PUNCTE DE VEDERE*

DRAGOȘ MÂNDESCU

Este prezentat detaliat **istoricul cercetării** problemei **fibulei de schemă tracică**. În urma analizei unui lot de peste 300 de fibule din întreaga arie de răspândire, se propune o nouă **tipologie** a acestor piese și, implicit, plasarea unităților tipologice rezultate într-un **cadru cronologic** adecvat (între sfârșitul/a doua jumătate a sec. V și sfârșitul sec. III a.Chr.). O contribuție importantă la stabilirea reperelor cronologice este adusă de complexe închise din **necropola getică de la Zimnicea**.

Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului în spațiul carpato-balcanic rămâne încă o problemă deschisă în literatură. Cea mai mediatizată „fosilă directoare” în acest domeniu este fibula de schemă tracică¹, piesă care ar trebui să se bucure de un statut identic cu acela al fibulei de schemă Latène în cadrul cronologiei culturii omonime și a celei de-a doua epoci a fierului în ansamblul său. Observațiile asupra acestor piese expuse pe larg de către V.V. Zirra într-un material recent², precum și rezultatele demersului meu independent în același domeniu m-au determinat să reiau această discuție, cu speranța unor rezultate pozitive.

Literatura arheologică datorează primele mențiuni în legătură cu fibulele de schemă tracică pasionatului diletant C. Bolliac, reprezentantul etapei romantice a arheologiei românești. În anul 1872, într-unul din mormintele din necropola getică de la Zimnicea, Bolliac găsea câteva „obiecte de parură femeiască”, printre care și „un fel de agraf, trecut prin foc”³, evident, o fibulă. Alte piese sunt descoperite în 1873, într-un alt mormânt, pe același „câmp de morți dacic”: „printre oscioarele arse se aflau fragmente de bijuterii femeiești de aur și de argint și 6 fibule mici de bronz, trecute prin foc...”⁴.

* Acest articol reprezintă o formă restrânsă a disertației de masterat a autorului: *Fibula de schemă tracică*, Universitatea București, Facultatea de Istorie, 2001 (conducător științific: prof. dr. Mircea Babeș). Mulțumesc și pe această cale dlui prof. dr. Mircea Babeș pentru atenția pe care mi-a acordat-o pe parcursul elaborării lucrării, precum și pentru ajutorul primit de la Domnia sa în privința documentării.

¹ Deși în literatură sintagmele utilizate sunt cele de genul „fibulă tracică” sau „fibulă traco-getică”, am optat pentru termenul „schemă tracică”, în concordanță cu acela de „schemă Latène”. Caracteristicile definitorii, particularitățile de construcție și relativ bogata „fragmentare” tipologică ale acestui important grup de piese, la care se adaugă și o creștere spectaculoasă a numărului exemplarelor, justifică această propunere. În plus, renunțând la determinativul etnic ne apropiem mai mult de situația reală: după cum fibula de schemă Latène nu a fost utilizată doar de celți, nici fibula de schemă tracică nu a fost purtată doar de traci (geți), ea apărând uneori – ca import – și în mediile culturale vecine lumii getice (în spațiile celtic, scitic, odris și grecesc).

² V. V. Zirra, *Dacia*, N.S. 40 – 42, 1996 – 1998 (2000), p. 29 – 53.

³ C. Bolliac, *Trompeta Carpaților* 10, 1872, 1010, p. 3.

⁴ Idem, *Trompeta Carpaților* 12, 1874, 1137, p. 2.

S C I V A, tomul 51, nr. 1–2, București, ianuarie–iunie, 2000, p. 71–92

Însă adevăratul debut în literatura de specialitate, precum și „botezul” fibulei de schemă tracică au loc în al treilea deceniu al secolului al XX-lea, când în urma descoperirii unei piese la S de Dunăre, în tumulul I de la Bailovo, arheologul bulgar R. Popov o considera „variantă locală a fibulei Certosa”⁵. Peste doar un an, același arheolog își nuanța opinia: „structura lor (a fibulelor, n.n.) se deosebește considerabil de tipul Certosa”; el propune termenul „fibulă de formă tracă” și crede că nu ar fi exclus ca aceasta și fibula Certosa să se fi dezvoltat independent⁶.

În același timp (1924) era semnalată de către R. Vulpe și E. Vulpe o nouă descoperire de acest fel de la N de Dunăre – o piesă la Tinosu⁷. Astfel, aria de răspândire se lărgea considerabil, îndreptându-l pe R. Vulpe să afirme că aceste fibule aparțin unei variante Certosa, „caracteristică regiunilor getice dintre Carpați și Balcani”⁸.

O primă încercare de ordonare tipologică a fibulelor de schemă tracică îi aparține lui R. Vulpe, în 1930. După forma piciorului, le împarte în două tipuri: „fibule Certosa cu buton terminal ridicat” (cele cu picior vertical), ale căror origini erau văzute în Italia nordică, iar celălalt tip, asemănător cu Certosa, dar la care piciorul se modifica, subsuma două variante: „fibule getice” (cele cu piciorul în formă de S) și „fibule moesiene” (cele cu piciorul îngroșat, conic) (fig. 1/1). Acestea din urmă nu erau cunoscute atunci la N de Dunăre, descoperirile concentrându-se într-un areal ce corespundea în general Moesiei Inferior, de unde și denumirea lor⁹.

Numărul descoperirilor de fibule sporind la S de Dunăre, se impunea reluarea discuției asupra tipologiei acestora. În 1932 era publicată la Sofia tipologia realizată de V. Mikov, întemeiată pe analiza a 28 de exemplare, descoperite în peste 15 puncte de la S de Dunăre, preponderent în contexte funerare. După forma piciorului, erau stabilite patru variante, datate „cu siguranță” în secolele VI – V a.Chr. (fig. 1/2): varianta 1 – cele cu picior vertical; varianta 2 o forma un singur exemplar descoperit la Bačkovski Monastir, a cărui caracteristică definitorie era piciorul îndoit spre arc; varianta 3 grupează fibulele cu picior în formă de S; varianta 4 – fibulele cu piciorul îngroșat la capăt¹⁰.

Să recunoaștem, criteriul după care a fost constituită varianta 2 nu este unul foarte „consistent”, fapt dovedit și de singularitatea exemplarului respectiv. Piesa de la Bačkovski Monastir este, foarte probabil, o fibulă aparținând variantei 1, ce a suferit o intervenție, un accident ulterior producerii ei, căruia îi datorează forma actuală a piciorului. Cele trei exemplare cunoscute atunci la N de Dunăre, rezultate din săpături arheologice (una de la Tinosu și două de la Poiana) făceau, în opinia lui V. Mikov, notă distinctă, nefiind altceva decât importuri ajunse la N de fluviu prin intermediul comerțului, „rupte” de aria de răspândire proprie acestor piese¹¹.

⁵ R. Popov, *IzvestijaSofia* 1, 1921 – 1922, 1, p. 85 și fig. 54.

⁶ Idem, *IzvestijaSofia* 2, 1923 – 1924, p. 136.

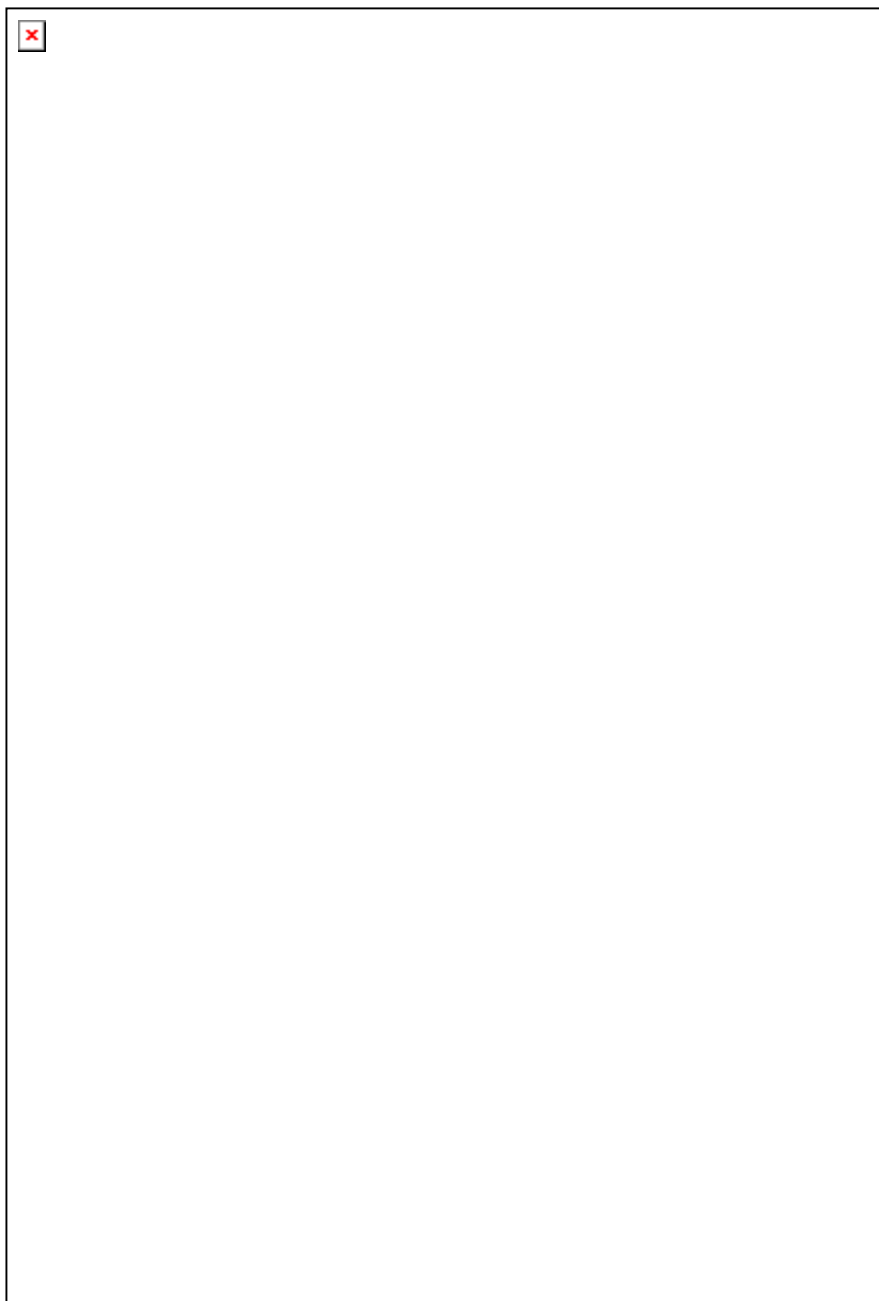
⁷ R. Vulpe și E. Vulpe, *Dacia* 1, 1924, p. 213 – 214 și fig. 43; 48/2.

⁸ R. Vulpe, *Piroboridava. Considerații arheologice și istorice asupra cetății de la Poiana în Moldova de Jos*, București, 1931, p. 8.

⁹ Idem, *L'âge du fer dans les régions thraces de la Péninsule Balcanique*, Paris, 1930, p. 58 – 62 și fig. 2/20-4.

¹⁰ V. Mikov, *IzvestijaSofia* 6, 1930 – 1931, fig. 149.

¹¹ *Ibidem*, p. 182.

5 ALEXANDRESCU 1976 – adăugiri la BERCIU 1943 II, respectiv V: *variante cu arc aplatizat*

Fig. 1. Tipologia fibulelor de schemă tracică, după: R. Vulpe (1), V. Mikov (2), I. Nestor (3), D. Berciu (4) și completările aduse de A. D. Alexandrescu la tipologia lui D. Berciu (5).

La scurt timp după această tipologie, în 1933, apărea la Berlin prima sinteză modernă a pre- și protoistoriei din România, sub semnătura lui Ion Nestor. Autorul avea prilejul de a propune propria sa tipologie a „fibulelor tracice”. Criteriul de ordonare rămânea forma piciorului: varianta I o constituie cele cu picior vertical; varianta a II-a grupează fibulele cu picior în formă de S; varianta a III-a e formată din fibulele cu capătul piciorului conic (fig. 1/3). Este remarcat un oarecare decalaj, atât tipologic, cât și cronologic, între piesele de la N și cele de la S de Dunăre. Teritoriul nord-dunărean este punctat predominant cu fibule de varianta a II-a (cu piciorul în formă de S), considerate, pe bună dreptate, ceva mai târzii. Deși „fibulele tracice”, în general, erau datate între secolele V – III a.Chr., la N de Dunăre nici una dintre piese nu provenea din vreun context care ar fi putut să fie plasat în secolele V – IV¹².

Dacă în 1930 R. Vulpe nu cunoștea decât cinci piese de schemă tracică la N de Dunăre (una de la Tinosu, două de la Poiana și alte două din colecția dr. Severeanu)¹³, după ceva mai mult de un deceniu situația pentru acest spațiu este mult îmbunătățită: se cunoșteau 12 puncte cu descoperiri (Ostrovu Mare, Butimanu, Snagov, Răcari, Costinești, Orșova etc.), aria de răspândire trecând și dincolo de Mureș, prin piesa ce provenea de la Pecica. Pe baza acestor descoperiri, dar și a celor din sudul Dunării, D. Berciu publica în 1943 o nouă tipologie¹⁴, republicată, în variantă românească în aceeași formă, în 1944¹⁵. Tot pe baza formei și poziției piciorului, D. Berciu propunea cinci variante, unele dintre acestea comportând subvariante, în funcție de decor sau de îngroșarea arcului (este prima oară când acest amănunt, grosimea arcului, capătă o relevanță tipologică): varianta I – piciorul este vertical; varianta II – piciorul este vertical și îngroșat la extremitate (conic); varianta III – „prelungirea” (piciorul) este mai mult sau mai puțin spiraliformă; varianta IV – piciorul curbat spre arc; varianta V – piciorul este răsucit în forma literei S (fig. 1/4). Cronologic, ele erau încadrate „de pe la 500 î.e.n., până în sec. II – I î.e.n.”, putând supraviețui chiar și „în sec. I e.n., datorită conservatorismului neamurilor traco-illirice și geto-dacice”¹⁶ (?!), ultima remarcă referindu-se la fibulele din varianta V, cele cu piciorul în formă de S. Deși mai este și astăzi utilizată, tipologia Berciu poate fi mult îmbunătățită: astfel, varianta IV ar fuziona foarte ușor cu varianta I, dacă ne gândim că poziția piciorului subvariantei IVa s-ar putea datora unor intervenții ulterioare producerii (situație asemănătoare cu cea prezentată mai sus, în cazul tipologiei Mikov), iar lungimea mai mică a piciorului subvariantei IVb, ce o diferențiază de subvarianta Ib, de exemplu, este pur întâmplătoare, neconstituind un criteriu valabil de departajare tipologică. Tot unor cauze accidentale s-ar putea datora și aspectul piciorului în cazul subvariantei IIIa (răsucit spre arc).

¹² I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 22 BerRGK 1932 (1933), p. 158-160.

¹³ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 61, nota 3.

¹⁴ D. Berciu, *Balcania* 6, 1943, p. 283 – 294 și fig. 6.

¹⁵ Idem, *Revista Istorică*. 30, 1944, p. 19 – 31.

¹⁶ *Ibidem*, p. 26.

O completare a tipologiei Berciu va aduce în 1976 A.D. Alexandrescu, în urma analizei fibulelor de schemă tracică din necropola de la Zimnicea. Variantei V (cu piciorul în formă de S) i s-a adăugat o subvariantă cu arcul aplatizat și romboidal, datată în sec. III a.Chr., iar variantei II o subvariantă tot cu arc aplatizat, în formă de bandă (fig. 1/5). Această tipologie lărgită cuprindea piese încadrate la Zimnicea – în opinia autoarei – între sec. IV și sec. II a.Chr.¹⁷.

Ultima contribuție de importanță majoră în tratarea subiectului fibulei de schemă tracică îi aparține lui V.V. Zirra¹⁸. După forma și dispunerea piciorului fibulelor, au fost stabilite trei grupe principale: prima grupă – fibule cu piciorul dispus vertical; a doua grupă – fibule al căror picior are terminația conică sau piramidală; a treia grupă – fibule cu piciorul îndoit în forma literei S. În funcție de caracteristicile arcului (grosimea și secțiunea), în cadrul fiecărei grupe se evidențiază variante (în total 11) și subvariante (fig. 2). Voi discuta preț de câteva rânduri conținutul și maniera de realizare a tipologiei „minore” (să o numim așa); am aici în vedere variantele și subvariantele stabilite de autor, detalii care ar trebui să-și găsească justificarea printr-o finalitate cronologică, de fine departajări. Se poate lesne constata că traseul firesc, de la tipologie la cronologie, este uneori urmat în sens invers. Pentru a justifica cronologic prima variantă (varianta I a – picior vertical și arc subțire) și pentru ca aceasta să fie formată din cele mai timpurii exemplare, au fost forțat incluse aici fibulele de la Duvanlij-Mušovica Moghila¹⁹. Acestea pot fi mai curând atribuite variantei I c, având chiar un început de fațetare a arcului îngroșat deja. Varianta I a a fost formată gratuit, pornindu-se de la concluziile cronologice, de la datările absolute ale pieselor. Exemplarele variantei I a sunt practic identice cu cele din subvarianta I b1. Cel mult se poate spune despre aceste piese (I a) că sunt cele mai timpurii dintr-o primă variantă a fibulelor „traco-getice”, care ar cuprinde atât varianta I a, cât și subvariantele I b1 și I b2. Printre fibulele subvariantei I b1 este inclusă și o piesă din necropola de la Enisala (tumulul 6 B, mormântul 5). Această piesă are arcul aplatizat²⁰ și nu circular în secțiune, așa cum este reprezentată de autor. Împreună cu alte fibule cu piciorul vertical și arc aplatizat, cum sunt cele de la Histria Pod (inclusă și ea tot în subvarianta I b1 !), Ceaș (necunoscută de autor)²¹ și Kavarna²² ar fi putut forma o variantă distinctă, eventual I d, pentru a fi consecvent cu construcția tipologică ulterioară (în cadrul grupei a treia există varianta III d ce cuprinde fibulele cu piciorul în formă de S și arcul *aplatizat*). Documentarea subvariantei I b2 este deficitară. V. V. Zirra afirmă că această subvariantă (piciorul vertical supraînălțat,

¹⁷ A. D. Alexandrescu, *Thraco-Dacica* 1, 1976, p. 135 – 136 și fig. 2/5-6, 10.

¹⁸ V. V. Zirra, *op. cit.*

¹⁹ I. Velkov, *IzvestijaSofia* 6, 1930 – 1931 și pl. 10.

²⁰ Detaliu observat în urma unei examinări directe a exemplarului în expoziția permanentă a Muzeului de Istorie și Arheologie Tulcea, în mai 2000. Mulțumesc dlui dr. Gavrilă Simion pentru sprijinul acordat atunci.

²¹ E. F. Suniciuk, în: *Pamjatniki drevnei istorii Severozapadnogo Pričernomori'ja*, Kiev, 1985, p. 55 și fig. 3/4.

²² Informație amabilă prof. dr. Mircea Babeș.

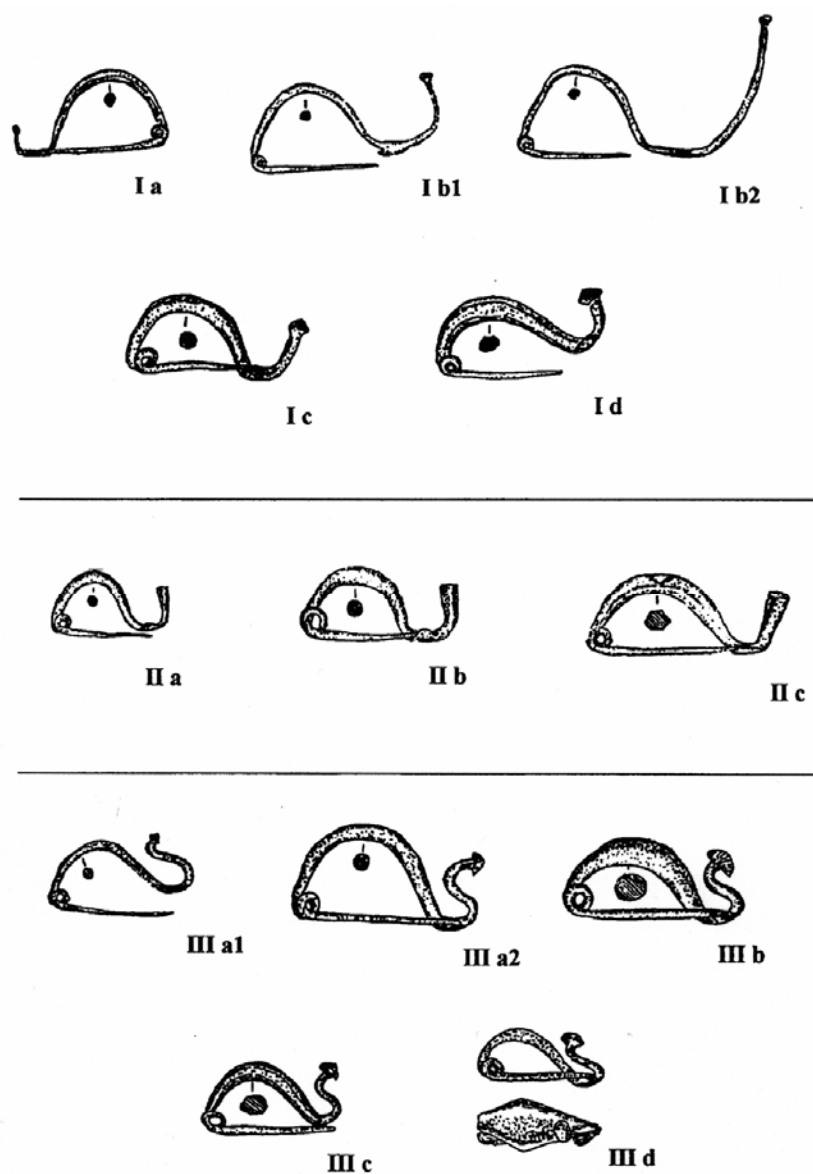

Fig. 2. Tipologia fibulelor de schemă tracică, după V.V. Zirra.

arcul subțire) este reprezentată în România doar de o singură piesă de la Zimnicea. Fibula de la Daia²³, publicată, dar necunoscută autorului, îl contrazice. Dincolo de acest amănunt, îmi exprim rezervele față de relevanța criteriului folosit pentru

²³ V. Leahu, CAMNI 4, 1981, p. 37 și fig. 5/a.

departajarea subvariantei I b2 de subvarianta I b1, și anume: piciorul supraînălțat al celei dintâi. Această „particularitate” se poate datora foarte ușor unor cauze accidentale, întâmplării pur și simplu (aici includem cantitatea variabilă de materie primă utilizată, priceperea artizanului, diferite accidente survenite pe parcursul procesului de producție). Cele două subvariante (I b1 și I b2) pot fi suprimate, rezultând astfel o singură variantă unitară, I b, mai ales că această separare nu este justificată nici de rezultatele cronologice, exemplarele ambelor fiind contemporane. Varianta II b (piciorul conic sau piramidal, arcul îngroșat) cuprinde și un exemplar cu arcul aplatizat – bandă, ce trebuia separat cumva într-o variantă aparte (eventual II d), dând astfel o notă unitară tipologiei construite. Din varianta II c face parte și o piesă descoperită în condiții necunoscute la Orșova (nici măcar locul de proveniență nu este foarte sigur), ce este folosită drept potențial reper cronologic mai bine definit între exemplarele acestei variante. Arcul masiv și egal boltit, resortul format din 4 + 4 spire, cu coardă exterioară, o recomandă însă drept o fibulă de schemă Latène. Nu poate fi aici vorba de „tipul traco-getic”, ci probabil de o variantă târzie a fibulei cu picior (Fusszierfibel), cu analogii în spațiul sârb și din Dalmația până în NE Italiei²⁴. Fibula nefinisată de la Răcățau n-ar trebui inclusă în varianta III c, așa cum procedează autorul, piciorul acesteia fiind prea scurt pentru a mai putea fi modelat în formă de S²⁵. Desigur, a fost sesizată largă răspândire în spațiul est-carpatic a variantei III c (Poiana, Bunești, Epureni-Huși, Butuceni), dar aceasta nu impune – nici măcar nu motivează – prezența ei și la Răcățau.

Cronologic, evoluția fibulelor de schemă tracică este fixată de către V.V. Zirra între limitele următoare: mijlocul sec. V – mijlocul sec. III, cu mențiunea că pe parcursul primului secol de existență, de la mijlocul sec. V până la mijlocul sec. IV, fibula este reprezentată doar de prima sa variantă, cea mai simplă – I a. Îmi permit să semnaliez aici unele omisiuni și neconcordanțe care afectează în mod direct rezultatul cronologic al demersului lui V.V. Zirra. În legătură cu tabelul combinatoriu ce prezintă situația din necropola de la Zimnicea, observăm că fibula de tip hibrid nu figurează în nici o rubrică, fiind omisă. Prin urmare, asocierea acesteia cu variantele III b și III c (C10 M97) este și ea ignorată. Ținând cont de singularitatea asocierii fibulei „traco-getice” cu cea de tip hibrid din necropola de la Zimnicea (limitată la acest caz), faptul ar fi trebuit ilustrat și în tabelul combinatoriu, ca unul ce nu este lipsit de relevanță. În schimb, este marcată asocierea aceluiași variante (III b și III c) cu fibula de schemă Latène (!?). Este vorba, fără îndoială, de situația din C2 M16, unde arcul deformat al unei fibule, foarte probabil de schemă tracică²⁶, este considerat fibulă de schemă Latène. Etichetarea acestui fragment drept „fibulă de schemă Latène” trebuie privită cu toate rezervele necesare, mai ales că o astfel de asociere nu este documentată în

²⁴ J. Todorović, *Skordisci. Istorija i kultura*, Novi Sad - Belgrad, 1974, fig. 17; A. M. Adam, *Le fibule di tipo celtico nel Trentino*, Trento, 1996, p. 37, 49.

²⁵ V. Căpitanu, *Carpica* 14, 1984, p. 64, fig. 1/2.

²⁶ A. D. Alexandrescu, *Dacia*, N.S. 24, 1980, fig. 48/15.

vreun alt complex închis, în întreaga arie de răspândire a fibulei de schemă tracică. Despre reprezentarea combinărilor variantei III d cu celelalte în necropola de la Zimnicea, se poate spune că reușește să discrediteze întregul tabel combinatoriu, făcându-l, practic, inutilizabil. După părerea autorului, varianta III d reprezentată la Zimnicea de cele două piese (din C10 M18 și C17 M31) se combină în această necropolă câte o singură dată cu variantele I c, II b și III b și de două ori cu varianta III c. Nu ne putem da seama unde a găsit autorul această bogată paletă de combinații. În orice caz, nu în necropola de la Zimnicea, unde varianta III d se combină doar cu o singură piesă, și anume cu o fibulă III c, în C10 M18. Celălalt exemplar III d este singura fibulă din C17 M31.

*

Pentru a fi operantă, tipologia trebuie să se bazeze pe un criteriu relevant, nu pe unul „comod”. O tipologie pur formală nu duce la nici un rezultat dacă nu se urmărește construirea ei într-o perspectivă cronologică. Tipologia pe care o propun aici are la bază criteriul morfologic, forma fibulelor fiind totdeauna legată de percepția esteticului, dictată de modă, în permanentă transformare în timp. Principalul criteriu morfologic după care au fost constituite tipurile acestei clase de fibule a fost poziția și forma piciorului, iar pentru subtipuri și eventual variante s-a ținut seama de grosimea, forma și secțiunea arcului, precum și de unele elemente decorative ale piciorului. Au rezultat astfel trei tipuri, subsumând un total de 12 subtipuri (fig. 3). Dintr-un total de 458 de piese înregistrate din cele 141 puncte²⁷, doar 329 (71, 83 %) – fibule întregi – au putut fi clar determinate tipologic.

Tipul I. Echivalențe: Vulpe – „fibule Certosa cu buton terminal ridicat”, Mikov 1 și 2, Nestor I, Berciu/Alexandrescu I și IV, Zirra I. Caracteristica de bază a acestui tip este piciorul vertical. Fibulele sunt din bronz în majoritate, dar și din argint, aur sau chiar fier. *Subtipul 1.* Arcul și piciorul sunt subțiri, cu diametrul constant. Înălțimea piciorului variază. Câteva piese au arcul torsionat, iar o piesă din bronz de la Zimnicea are arcul înfășurat într-un fir subțire de argint. Au fost înregistrate 85 de piese, din 51 de puncte (între care, în Bulgaria: Bačkovski Monastir, Hassan Mahlé, Sboryanovo, Seuthopolis, Drumevo, Krušuna, Zlokučen, iar în România și Republica Moldova: Budureasca, Bugeac, Chișcani, Enisala, Hanska- „Pidașcă”, Histria-necropola tumulară, Stelnică, Zimnicea)²⁸, preponderent

²⁷ Aria de răspândire a fibulei de schemă tracică este prezentată detaliat de către V.V. Zirra, *op. cit.*, fig. 7 – 8 și p. 51 (lista punctelor cu descoperiri, la care mai pot fi însă adăugate câteva, de exemplu: în România – Canlia, Daia, Fedestii, Grădiștea, jud. Brăila, Ostrovu Șimian, Sarichioi, în Bulgaria – Černa, Hotnica, Kavarna, Pirievo, Staroselka, Sboryanovo, Lukovit, în Ucraina – Ceauș, în Republica Moldova – Krasnoe, în Macedonia – Katlanovska Banja, Makreš, etc.).

²⁸ Mikov, *op. cit.*, p. 174 – 175 și fig. 149/7, 12; V. Teodorescu et alii, Mousaios 5, 1999, fig. 22/2, 4; M. Irimia, Pontice 1, 1968, p. 194 și fig. 18/b; N. Harțușche și F. Anastasiu, *Brăilița*, Brăila, 1968, p. 54 și pl. 66; I. T. Niculiță, AIM, 1985, p. 112 și fig. 3/6; P. Alexandrescu, în: *Histria 2*, București, 1966, p. 231 și pl. 102; A. Balkanska, în: *Sboryanovo 2*, Sofia, 1998, pl. 14/109; D. Dimitrov et alii, *Sevtopolis I*, Sofia, 1984, p. 170 și fig. 1/2; N. Conovici și Gh. Matei, *Materiale*, S.N. 1, 1999, p. 138 și fig. 36/6-8, 10; T.v. Dremisizova-Nelčinova, *ArheologijaSofia* 7, 1965, 4, p. 55, 59 și fig. 6/1, 3; Simion, *Peuce* 2, 1971, p. 100 și fig. 22/f, 32; N. Djambazov, *ArheologijaSofia* 4, 1962, 1, p. 56 și fig. 2/b, v, g; Mikov, *IzvestijaSofia* 21, 1957, p. 302, și fig. 4; A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, fig. 45/2-3, 6, 9, 12 – 14.

la S de Dunăre (34 din cele 51 de locuri de descoperire). *Subtipul 2*. Arcul nu mai are același diametru ca și piciorul, îngroșându-se fie pe tot parcursul său, fie doar la mijloc. Aproape toate exemplarele prezintă buton terminal la picior. Subtipul este alcătuit din 31 de piese, descoperite în 15 puncte, atât la N, cât și la S de Dunăre (printre care: Alekaria, Bugeac, Pavelsko, Duvanlij, Poiana)²⁹. *Subtipul 3*. Arcul este îngroșat, la fel ca și la subtipul precedent, însă este fațetat, poligonal în secțiune. Piciorul se termină cu un buton. Opt fibule alcătuiesc acest subtip. Au fost descoperite doar în cinci puncte, toate situate la N de Dunăre: Răcățau, Vorumloc, Zimnicea (câte o fibulă), Bâzdâna (două) și Poiana (trei)³⁰. *Subtipul 4*. Arcul este aplatizat, piciorul, destul de scurt, este dispus vertical. Este un subtip unitar, alcătuit din patru piese, cu dimensiuni destul de mari, cuprinse între 7 și 8,8 cm. Sunt piese descoperite în aria estică: Ceaș, Enisala, Histria Pod și o piesă în muzeul din Kavarna³¹.

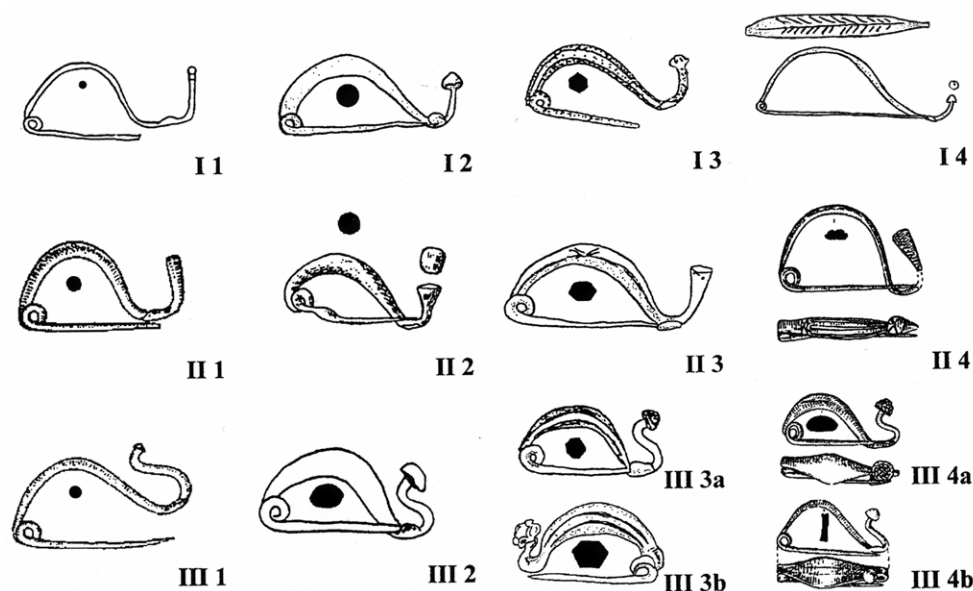

Fig. 3. Tipologia fibulelor de schemă tracică (D. M.)

²⁹ Mikov, *IzvestijaSofia* 6, 1930 – 1931, p. 174 și fig. 149/4; Irimia, *op. cit.*, p. 194 și fig. 18/a; P. Detev, *GodišnikPlovdiv* 5, 1960, p. 60, și fig. 11/4-5; I. Velkov, loc. cit. (vezi supra, nota 19); S. Teodor și S. Țău, *ArhMold* 19, 1996, p. 94 și fig. 1/3.

³⁰ Căpitanu, loc. cit.; K. Horedt, *MBBM* 12, 1947, p. 43 și fig. 2; A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 39 și fig. 45/8; C. M. Tăulea, *Thraco-Dacica* 5, 1984, 1 – 2, p. 94 și fig. 6/4; idem, *Oltenia* 7 – 8, 1988 – 1989, p. 16 și fig. 2/1; Teodor și Țău, *op. cit.*, p. 94 și fig. 1/1; 2/10-11.

³¹ Vezi supra, notele 21 – 22; G. Simion, *op. cit.*, p. 118 și fig. 31/f; K. Zimmerman și A. Avram, *Klio* 69, 1987, 1, p. 24 și fig. 22.

Tipul II. Echivalențe: Vulpe – „fibule moesiene”, Mikov 4, Nestor III, Berciu/Alexandrescu II și „subvarianta cu arc lățit”, Zirra II. Caracteristica definitorie a acestui tip este piciorul vertical îngroșat spre extremitate. Fibulele sunt de bronz sau de argint. *Subtipul 1.* Arcul este subțire și piciorul puțin îngroșat. Exemplarele descoperite la Iablanica, cu extremitatea piciorului foarte puțin îngroșată³², par a indica dezvoltarea acestui tip din tipul I (piciorul vertical subțire). Sunt 22 de fibule ce alcătuiesc acest tip. Au fost descoperite în 13 puncte, toate, cu excepția necropolei de la Zimnicea, fiind situate la S de Dunăre (de exemplu: Karlukovo, Lukovit, Plovdiv, Ruska Bela, Svištov)³³. *Subtipul 2.* Arcul, circular în secțiune, se îngroșă, ca și extremitatea piciorului. Subtipul e constituit din 21 de piese, descoperite în 17 puncte (de exemplu: Pecica, Krăvenik, Laga, Skaverna, Ostrovu Mare, Rakjovo)³⁴, preponderent la S de Dunăre. *Subtipul 3.* Arcul este îngroșat, cu secțiune poligonală. Doar două piese formează acest subtip, una de la Bâzdâna, cealaltă de la Liljače³⁵. *Subtipul 4.* Se caracterizează prin aplatizarea arcului, sub formă de bandă. Este format doar din două exemplare ce provin de la Zimnicea și de la Katlanovska Banja (Macedonia)³⁶.

Tipul III. Echivalențe: Vulpe – „fibule getice”, Mikov 3, Nestor II, Berciu/Alexandrescu V și „subvarianta cu arc lățit”, Zirra III. Caracteristica definitorie a tipului III este piciorul îndoit în forma literei S. Metalul din care sunt realizate cele mai multe piese este bronzul, însă nu lipsesc nici fibulele de argint ori de fier. *Subtipul 1.* Arcul este subțire, cu aproximativ același diametru ca al piciorului. Piciorul prezintă aproape fără excepție buton terminal. 30 de piese aparțin acestui subtip, provenind din 17 puncte (printre care: Červen, Coțofenii din Dos, Hotnica, Sozopol, Tariverde, Svetozarevo)³⁷, majoritatea situate în S Dunării. *Subtipul 2.* Arcul este îngroșat în întregime sau doar în partea sa mediană, putând fi decorat uneori cu incizii. Secțiunea arcului este rotundă. Sunt 49 de piese, ce provin din 23 de puncte, în egală măsură de la N și de la S de Dunăre (de exemplu:

³² A. Bojkova și D. Agre, *ArheologijaSofia* 37, 1995, 4, p. 34-35 și fig. 3/4-5, 7 – 11.

³³ Mikov, *op. cit.*, p. 176 și fig. 149/17-18, 20; T. Kovaceva și S. Lazarova, *IzvestijaMSZB* 22, 1994, p. 35, pl. 7/5; K. Majewski, *Kultura rzymska w Bułgarii*, Wrocław-Varșovia-Cracovia, 1969, p. 129 și fig. 244.

³⁴ Mikov, *op. cit.*, p. 176 și fig. 149/21; Berciu, *op.cit.* (vezi supra, nota 15), p. 20 și fig. 1; idem, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 178 și fig. 222/3; A. Milcev și N. Kovacev, *ArheologijaSofia* 9, 1967, 2, p. 42 și fig. 3; Agre, *ArheologijaSofia* 32, 1990, 3, p. 18 și fig. 2/a; B. Nikolov, *ArheologijaSofia* 14, 1972, 3, fig. 10.

³⁵ Tătulea, *Thraco-Dacica* 5, 1984, 1 – 2, 94 și fig. 6/8; I. Venedikov, *IzvestijaSofia* 17, 1952, p. 206 și fig. 191.

³⁶ A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 33 și fig. 45/20; R. Vasić, *Archaeologia Bulgarica* 4, 2000, 1, p. 18 și fig. 3/10.

³⁷ Mikov, *op. cit.*, p. 175 și fig. 149/13; Vl. Zirra et alii, *Dacia*, N. S. 37 1993, p. 144 și fig. 41/1; P. Slavčev și I. Kokorkov, *GodišnikMSB* 1, 1975, p. 2 și fig. 3/g; Venedikov et alii, *Apolonia. Razkopkite v nekropola na Apolonia prez 1974-1979 g.*, Sofia, 1963, p. 315 și fig. 108/1032; Gh. Ștefan et alii, *SCIV*, 5, 1954, 1 – 2, p. 105 și fig. 26/1; M. Stoić, *Starinar*, N. S. 32, 1981, pl. 4/6.

Bârlad, Černa, Makreš, Răcari, Svištov, Telița, Varna).³⁸ *Subtipul 3.* Arcul este îngroșat și fațetat. Subtipul acesta comportă două variante destul de bine definite. *Varianta a.* Arcul este îngroșat, cu secțiune triunghiulară până la heptagonală. Ca elemente ornamentale, se remarcă uneori incizii pe arc sau pe butonul terminal. Sunt 47 fibule descoperite în 12 puncte situate, cu excepția unuia singur (Negotin³⁹), la N de Dunăre (de exemplu: Bunești, Celei, Ostrovu Șimian).⁴⁰ *Varianta b.* Arcul este masiv, puternic îngroșat și fațetat. Piciorul subțire, ușor îndoit, nu se ridică prea mult. Butonul terminal – mare în raport cu piciorul – este de cele mai multe ori decorat. Varianta aceasta este una exclusiv nord-dunăreană, cu o pregnantă predominanță est-carpatică. Cele 18 piese care o alcătuiesc au fost descoperite în patru puncte: Bârlad-Grădina publică, Poiana (câte un exemplar), Epureni (patru fibule) și Bunești (12 fibule)⁴¹. *Subtipul 4.* Arcul se lățește în zona mediană, căpătând o formă romboidală văzut de sus. Și acest subtip poate fi împărțit în două variante, deși numărul redus de piese (doar zece) nu ar justifica pe deplin această operație. Este un subtip răspândit, cu excepția unei singure apariții la Pernik, doar la N de Dunăre. *Varianta a.* Arcul este încă îngroșat, cu aspect masiv, dar este vizibilă tendința de aplatizare. Această variantă e compusă din doar două piese – una de la Bâzdâna și cealaltă de la Zimnicea⁴². *Varianta b.* Arcul este aplatizat, decorat uneori cu linii incizate. Și această variantă e formată dintr-un număr redus de piese, doar opt, provenind de la: Belgrad, Katlanovska Banja, Pernik, Poiana, Răcătău, Zimnicea-așezare (câte o fibulă) și Zimnicea-necropolă (două piese)⁴³.

*

La alcătuirea tipurilor am pornit de la premisa că o formă simplă este anterioară uneia mai elaborate, considerând drept formele cele mai simple arcul filiform și piciorul vertical (imaginea cea mai apropiată de sârma de metal), iar

³⁸ I. Vasilčin, în: *Helis* III, Sofia, 1994, p. 138 și pl. 1/4; Vasić, *op. cit.*, p. 15 și fig. 2/15; Berciu, *op. cit.*, p. 218 și fig. 261/4; S. Stefanov, *Izvestija* Sofia 19, 1955, p. 50 și fig. 2/b; G. Simion și Gh. Cantacuzino, *Materiale* 8, 1962, p. 379 și fig. 5/10; G. Tonceva, *Izvestija* Varna 9, 1960, fig. 4; exemplarul de la Bârlad, inedit, mi-a fost semnalat cu amabilitate de către prof. dr. Mircea Babeș, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

³⁹ Vasić, *Starinar*, N. S. 31, 1980, p. 169 și pl. 1/3.

⁴⁰ V. V. Bazarciuc, *SCIVA* 32, 1981, 4, p. 564 și fig. 2/4; O. Toropu și C. Tătulea, *Sucidava. Celei*, col. Monumente și Muzeu, București, 1987, p. 44 și fig. 13/2; Catalogul expoziției *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*, București, 1978, p. 82 și fig. R/300.

⁴¹ G. Severeano, București. *Revista Muzeului și Pinacotecii Municipiului București* 1 – 2, 1935, 1, p. 23 și fig. 2 – 5; Bazarciuc, *op. cit.*, p. 564 și fig. 1/4-10; 2/1-3; eadem, *SCIVA* 34, 1983, 3, p. 266 și fig. 22/3-4; pentru semnalarea fibulei inedite de la Bârlad-Grădina publică datoroz mulțumiri dlui prof. dr. Mircea Babeș.

⁴² Tătulea, *op. cit.*, p. 94 și fig. 6/9; A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 33 și fig. 47/20.

⁴³ Vasić, *Archaeologia Bulgarica* 4, 2000, p. 15, fig. 2/15 și p. 18, fig. 3; I. Čangova, *Trakijskoto selište ot I hil. pr. n.e – Pernik I*, Sofia, 1981, p. 75 și fig. 31/7; Teodor și Țău, *op. cit.*, p. 94 și fig. 2/8; Căpitanu, loc. cit. (vezi supra, nota 25); A. D. Alexandrescu, *Thraco-Dacica* 1, 1976, p. 135, fără ilustrație; eadem, *Dacia*, N.S. 24, 1980, fig. 47/27-28.

forma cea mai evoluată arcul aplatizat și piciorul îndoit în forma literei S. Se poate observa că arcului subțire îi este caracteristică asocierea cu piciorul vertical, iar arcului îngroșat și fațetat asocierea cu piciorul în formă de S (fig. 4). Arcul aplatizat considerat (teoretic) o ultimă expresie a formei arcului fibulelor de schemă tracică se asociază de zece ori cu piciorul în formă de S și doar de patru ori cu piciorul subțire și vertical (fig. 4). Din cele expuse până acum se poate trage concluzia că trecerea de la arcul subțire la arcul îngroșat și apoi la arcul îngroșat și fațetat și mai departe la arcul aplatizat, paralelă cu modificarea piciorului de la subțire și vertical la vertical și îngroșat și apoi la îndoit în forma literei S, marchează o evoluție cronologică.

Picior Arc	Subțire vertical	Vertical îngroșat la capăt	În formă de S	Total
Subțire	85	22	30	137
Îngroșat	31	21	49	101
Fățetat	8	2	65	75
Aplatizat	4	2	10	16
Total	128	47	154	329

Fig. 4. Afinitățile arc-picior la fibule de schemă tracică.

În analiza cronologică a fibulei de schemă tracică am preferat împărțirea mulțimii complexelor închise ce se pretează la această discuție în două mari grupe: complexe închise cu asocieri de fibule din întreaga arie de răspândire, în afară de necropola de la Zimnicea și ansamblul complexelor închise relevante cronologic din necropola de la Zimnicea. Cronologia relativă se sprijină pe principiile mai sus enunțate. Din tabelul combinatoriu al subtipurilor din întreaga arie de răspândire (mai puțin Zimnicea) rezultă imaginea unei anteriorități a subtipurilor simple (I 1, II 2, III 1) față de variantele evolute (III 3a, III 3b, III 4b) (fig. 5).

Subtipul I 1 pare a fi, într-adevăr, cel mai vechi. Subtipurile cu care se asociază mai mult decât într-un singur caz sunt cele simple (prin „simplu” înțelegând: arcul filiform, subțire sau foarte ușor îngroșat, piesa fiind realizată dintr-o sârmă îndoită pentru a forma resortul și piciorul cu portagrafa, fără intervenții ulterioare precum fațetarea/aplatizarea arcului sau ornamentarea butonului terminal): cu III 1 și cu I 2 de patru ori, cu II 1 de două ori. Numărul complexelor închise (șase) care conțin numai asocieri de fibule I 1 contribuie la conturarea mai fermă a ideii anteriorității acesteia. Și încă un amănunt semnificativ: toate aceste complexe închise în care subtipul I 1 se asociază doar cu el însuși sunt situate la S de Dunăre: Dobrina, tumulul 23 – cinci exemplare,

Krušuna – trei exemplare, Misija – două exemplare, Apollonia (Sozopol) M 283 – două exemplare, Staroselka – două exemplare și Zlokučen – cinci exemplare⁴⁴.

	I 1	II 2	III 1	II 1	I 2	III 2	II 4	III 4b	III 3a	III 3b
I 1	17	1	4	2	4	1				
II 2	1	2								
III 1	4		5			1	1	1		
II 1	2			2		1				
I 2	4				5	1				
III 2	1		1	1	1	4	1	1	1	1
II 4			1			1	1	1		
III 4b			1			1	1	1		
III 3a						1			1	1
III 3b						1			1	3

Fig. 5. Tabelul combinatoriu al subtipurilor și variantelor fibulei de schemă tracică în aria de răspândire, fără necropola de la Zimnicea (pe diagonală: numărul complexelor închise în care apare subtipul/varianta respectivă).

Variantele III 3a și III 3b se plasează destul de clar într-un orizont târziu, pe când subtipul III 2 este unul „de tranziție”, asociindu-se atât cu tipul simplu I 1 (o dată), tot câte o dată cu subtipurile II 1 și I 2 care se apropie mult de statutul său median, cât și cu variantele evolute (câte o dată cu II 4, III 4b, III 3a și III 3b).

În cazul particular al necropolei de la Zimnicea, din înscrierea mormintelor în care fibulele de schemă tracică au putut fi determinabile tipologic (fig. 6), precum și din tabelul combinatoriu al subtipurilor și variantelor (fig. 7) se obține imaginea unei evoluții de la piesele cu construcție mai simplă, cu arcul simplu filiform și picior vertical, neornamentat, la cele cu o construcție mai elaborată, pentru a căror producere au fost necesare intervenții multiple (fațetarea arcului, aplatizarea arcului, modelarea piciorului în formă de S, poate și ornamentarea mai minuțioasă

⁴⁴ M. Mirčev, *Izvestija Varna* 1 (16), 1965, p. 50 și pl. 14/48; Djambazov, loc. cit. (vezi supra, nota 27); Nikolov, *op. cit.*, fig. 8; Venedikov et alii, *op. cit.*, p. 315 și fig. 108/1026, 1034; M. Tačeva-Hitova, *Arheologija Sofia* 13, 1971, 3, p. 47 și fig. 15/a-b; Mikov, *Izvestija Sofia* 21, 1957, p. 302 și fig. 4.

și mai accentuată a butonului terminal). Se evidențiază două grupuri: primul, cel mai „vechi” este cel format din tipul I (subtipurile I 1, I 3 și parțial I 2) și subtipurile II 1 și II 2; celălalt grup, mai „nou”, cuprinde subtipul II 4 și tipul III (subtipurile III 1, III 2, III 3a, III 4a, III 4b). Se poate spune că dacă într-un prim orizont sunt grupate cumva fibulele cu piciorul vertical, într-un al doilea orizont figurează fibulele cu picior în formă de S. Din tabelul asocierilor subtipurilor și variantelor de fibule între ele rezultă aceeași grupare a subtipurilor, având însă în subtipul III 3a un liant prezent în ambele grupuri.

Mormânt / Subtip / Variantă	I 1	II 1	I 3	II 2	I 2	III 1	III 2	III 3a	II 4	III 4a	III 4b	Fibulă hibridă
C 15 M 26	•											
C 19 M 10	•											
C 19 M 3	•		•									
C 10 M 92			•									
C 6	•				•							
C 10 M 111	•							•				
C 2 M 16		•		•				•				
C 19 M 111				•								
C 3 M 5						•						
C 17 M 32						•						
C 10 M 72							•					
C 19 M 14					•		•					
C 10 M 34					•		•	•				
C 15 M 69						•	•					
C 7 M 3						•	•					
C 10 M 74							•	•				
C 19 M 2								•				
C 19 M 5								•				
C 2 M 22								•				
C 10 M 119								•				
C 15 M 57								•				
C 17 M 22								•				
C 18 M 10								•				
C 19 M 13								•				
C 1 M.D.								•				
C 10 M 97							•	•				•
C 15 M 54					•			•	•	•		
C 10 M 18								•			•	
C 17 M 31											•	

Fig. 6. Înserierea mormintelor cu fibulă de schemă tracică determinabile tipologic din necropola de la Zimnicea.

	I 1	II 1	I 3	II 2	I 2	III 1	III 2	III 3a	H	II 4	III 4a	III 4b
I 1	5		1		1			1				
II 1		1		1				1				
I 3	1		2									
II 2		1		2				1				
I 2	1				4		2	2		1	1	
III 1						4	2					
III 2					2		7	3	1			
III 3a	1	1		1	2		3	16	1	1	1	1
H							1	1	1			
II 4					1			1		1	1	
III 4a					1			1		1	1	
III 4b								1				2

Fig. 7. Tabelul combinatoriu al subtipurilor și variantelor fibulei de schemă tracică în necropola de la Zimnicea (pe diagonală: numărul de morminte în care apare subtipul/varianta respectivă din totalul de 29 morminte cu fibule de schemă tracică determinabile tipologic).

Unele subtipuri și variante beneficiază de posibilitatea de a putea fi plasate pe axa cronologiei absolute prin intermediul contextelor și asocierilor cu piese cu relevanță cronologică sporită (fig. 8). Fibulele I 1 din necropola de la Dobrina, tumulul 23 (singurul complex de acolo cu fibule de schemă tracică) pot fi datate destul de exact, atât pe baza asocierii cu piese ceramice grecești, cât și datorită aspectului chorologic. Deși necropola de la Dobrina se întinde pe o perioadă cuprinsă de la sfârșitul sec. VI până în primele decade ale sec. V a.Chr.⁴⁵, tumulul 23 trebuie plasat cronologic spre sfârșitul necropolei, probabil printre cele din urmă înmormântări. El se află situat marginal, la limita de vest a necropolei, izolat, 60 m despărțindu-l de concentrația de tumuli⁴⁶. Din inventarul tumulului 23 făceau parte și doi lekythoi caracteristici secolului V, dar a căror existență se prelungește și în sec. IV a.Chr.⁴⁷. Coroborând aceste date, plasarea tumulului 23 de la Dobrina spre mijlocul/a doua jumătate a secolului V a.Chr. ni se pare cea mai potrivită. Același subtip I 1 a fost descoperit la Coțofenii din Dos într-o locuință databilă – după

⁴⁵ Mirčev, *op. cit.*, p. 70.

⁴⁶ Datorită distanței nici nu este inclus în planul necropolei; vezi *ibidem*, p. 35 și fig. 2.

⁴⁷ B. Hänsel, PZ 49, 1974, 2, p. 211 și fig. 10/20.

autorii săpăturii – pe baza ceramicii, în sec. IV a.Chr., poate chiar în prima sa jumătate⁴⁸. Oricum, înainte de mijlocul acestui secol trebuie plasate fibulele I 1 de la Stilari⁴⁹, necropola Olynthului încetându-și și ea existența după distrugerea cetății de către Filip al II-lea în 348 a.Chr. Tot pentru o datare în prima jumătate/mijlocul sec. IV pledează și vasele cu care fibulele I 1 erau asociate în mormântul de la Misija: o hydrie și un kylix din bronz⁵⁰. În complexe ceva mai târzii, subtipul I 1 apare la Krasnoe într-un mormânt scitic datat în al treilea sfert al sec. IV a.Chr.⁵¹, iar în spectaculosul mormânt cu dromos și cupolă din piatră de la Mezek (Mal Tepé), fibula era asociată cu vase din bronz de producție grecească de secol IV, precum și cu o drahmă de la Alexandru cel Mare⁵². Piesa de la Mal Tepé este, probabil, cea mai târzie din cadrul subtipului I 1 – a doua jumătate a sec. IV a.Chr.

Pentru subtipul I 2, un context expresiv cronologic este cel de la Duvanlij-Mušovica Moghila. Acest bogat mormânt poate fi plasat cronologic la începutul seriei tumulilor dinastici de la Duvanlij, din primul secol al regatului odres; din inventar, pe lângă o fială din argint de tip ahemenid și o hydrie din bronz, ambele de secol V a.Chr., rețin atenția îndeosebi două piese ceramice grecești cu datarea bine stabilită: o amforă attică cu figuri negre (atelierul pictorului Troilos) – spre 480 a.Chr. și o cupă attică cu firnis negru – spre mijlocul secolului V a.Chr.⁵³. Plasând tumulul Mušovica pe la 450 a.Chr., rezultă că cele trei fibule I 2 din aur sunt printre primele exemplare ale subtipului respectiv. Dacă vedem în lungime piciorului o caracteristică cu relevanță cronologică, atunci anterioritatea fibulelor din Mušovica Moghila în cadrul subtipului I 2 pare într-o și mai mare măsură plauzibilă. Același subtip apare la Enisala, necropolă care pe baza analizei ceramicii (categorii, forma vaselor, tehnica de execuție și ornamentica) a fost încadrată în limitele sec. IV a.Chr., cu probabilitatea înaintării și la începutul sec. III a.Chr.⁵⁴. Pentru subtipul I 3 nu dispunem de elemente sigure de datare. În schimb, subtipul I 4 poate fi plasat cu destulă siguranță la mijlocul secolului IV, după cum indică ceramica attică cu care fibula I 4 era asociată în mormântul 5 din tumulul 6 B de la Enisala – un bol cu buza invazată, cu firnis negru, caracteristic celui de-al doilea sfert al secolului IV a.Chr.⁵⁵.

Un reper cronologic concludent atât pentru subtipul II 1 cât și pentru subtipul II 2 este asigurat de asocierea acestor fibule în mormântul de la Rakjovo cu un kantharos cu firnis negru datat în al treilea sfert/sfârșitul sec. IV a.Chr.⁵⁶. Exemplarul II 2 de la Remetea Mare contribuie și el la încadrarea cronologică a

⁴⁸ Vl. Zirra et alii, *op. cit.* (vezi supra, nota 37), p. 75 și fig. 4/1.

⁴⁹ D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus X*, Baltimore, 1941, p. 104, 115 și pl. 21 – 22.

⁵⁰ Nikolov, *op. cit.* (vezi supra, nota 33), p. 61 și fig. 7 – 8/a.

⁵¹ N. L. Serova și E. V. Iarovoi, *Grigoriopolskie kurgany*, Chișinău, 1987, p. 142 și fig. 19/4.

⁵² B. Filov, *IzvestijaSofia* 11, 1937, p. 67.

⁵³ P. Alexandrescu, *Thraco-Dacica* 1, 1976, p. 119; Z. H. Archibald, *The Odrysian kingdom of Thrace. Orpheus unmasked*, Oxford, 1998, p. 162.

⁵⁴ Simion, *Peuce* 6, 1977, p. 56 – 57.

⁵⁵ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 120.

⁵⁶ Nikolov, *op. cit.*, p. 61 și fig. 9/a.

subtipului. Necropola celtică de la Remetea Mare este plasată în subfaza Latène B2⁵⁷. Ea face parte din subgrupa Pecica/Arad (după împărțirea propusă în 1971 de V. Zirra – chiar dacă nu a fost atunci inclusă în catalogul punctelor cu descoperiri, fapt explicabil prin stadiul cercetării, apartenența sa zonală la subgrupa Pecica/Arad este neîndoiebnică), subgrupă ce se manifestă îndeosebi pe parcursul subfazei Latène B2 cu prelungiri în Latène C1⁵⁸. Astfel, fibula de la Remetea Mare documentează existența subtipului II 2 pentru etapa corespunzătoare primei jumătăți a sec. III a.Chr.

În cazul subtipului II 3, singura posibilitate de datare constă în raportarea fibulei de la Bâzdâna – cu rezervele necesare, datorită absenței complexului închis – la o fibulă de schemă Latène B descoperită în același strat care, drept urmare, a fost atribuit de către autorul săpăturii primei jumătăți a sec. III a. Chr.⁵⁹.

Fibula II 4 apare la Zimnicea în C15 M54. Deși acest complex închis nu conținea ceramică de import sau alte piese expresive cronologic, fibula poate fi datată totuși pe baza asocierii cu câte un exemplar I 2, III 3a și III 4a (probabil piese aflate spre sfârșitul existenței subtipurilor respective, și ne referim aici mai ales la fibula I 2) la mijlocul/a doua jumătate a sec. III a.Chr.

Relevanța complexului închis de la Rakjovo (vezi supra) funcționează și pentru încadrarea cronologică a subtipului III 1, la care se adaugă bogatul mormânt din tumulul 4 din necropola de la Kjolmen, unde fibula III 1 era asociată cu ceramică din a doua jumătate a secolului IV/începutul sec. III a.Chr. (alabastron, askos și lekythos), precum și cu o perlă cu figură umană⁶⁰.

Asocierile subtipului III 2 par a indica începutul existenței acestuia la S de Dunăre, cândva pe parcursul secolului IV a.Chr.: în necropola de la Černa – un aryballos globular⁶¹, iar în cea de la Dolna Rosica, în tumulul 1 – un dolium și un lekythos⁶². În mediul getic dobrogean și nord-dunărean, subtipul III 2 apare în contexte ușor mai târzii. De exemplu, necropola de la Telița – datată la începutul sec. III a.Chr. – care este caracterizată prin prezența unor elemente târzii, cum ar fi kantharos-ul attic cu buza simplă, cu firnis negru, din mormintele 1 și 2⁶³. La Bunești, în același sit din care provin fibulele III 2, au fost descoperite fibule de schemă Latène B2 (prima jumătate a sec. III a.Chr.) precum și o perlă cu figură umană⁶⁴. Tipul de perlă cu figură umană a fost găsit și în necropola de la Zimnicea în C10 passim⁶⁵, zonă unde predomină fibulele III 2 și III 3a. Perlele menționate aparțin grupei a șasea după clasificarea T. E. Haevernick realizată în 1977, grupă

⁵⁷ Vl. Zirra, *Dacia*, N. S. 15, 1971, fig. 17.

⁵⁸ *Ibidem*, 179 și fig. 1.

⁵⁹ Tătulea, *Oltenia* 7-8, 1988 – 1989, p. 19.

⁶⁰ Dremiszova-Nelčinova, *IzvestijaSofia* 32, 1970, p. 215 și fig. 3/2; 4/1 – 2, 5.

⁶¹ Vasilčin, loc. cit. (vezi supra, nota 37).

⁶² D. Ovčarov, *ArheologijaSofia* 3, 1961, 4, fig. 9.

⁶³ P. Alexandrescu, *op. cit.*, 123 și tabelul sinoptic de la p. 126.

⁶⁴ Bazarciuc, *Materiale* 15, Brașov, 1981 (1983), p. 214 – 215 și fig. 3/jos și sus stânga; eadem, *SCIVA* 34, 1983, 3, p. 267 și fig. 21/2-6.

⁶⁵ A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, fig. 52/8.

ce are drept piesă reprezentativă un exemplar de la Olbia⁶⁶. Contextele (în special morminte) în care acest tip de perlă a fost descoperit demonstrează că s-a bucurat de o largă circulație pe tot parcursul sec. III, cu începuturi la sfârșitul sec. IV a.Chr. Ea apare, astfel, la Mangalia, în mormântul dublu de înhumatie nr. 2. În mormântul 2b perla era asociată doar cu o oglindă de bronz, complet deteriorată, dar în mormântul 2a au fost găsite mai multe elemente ce concordă spre o datare clară către sfârșitul sec. IV/începutul sec. III a.Chr., printre care se remarcă un bol mic cu firnis negru și o monedă de argint divizionară, emisiune callatiană datată în a doua jumătate a sec. IV a.Chr.⁶⁷. Subtipul III 2 este datat la Zimnicea în sec. III, asociat cu o fibulă de tip hibrid în C10 M97⁶⁸.

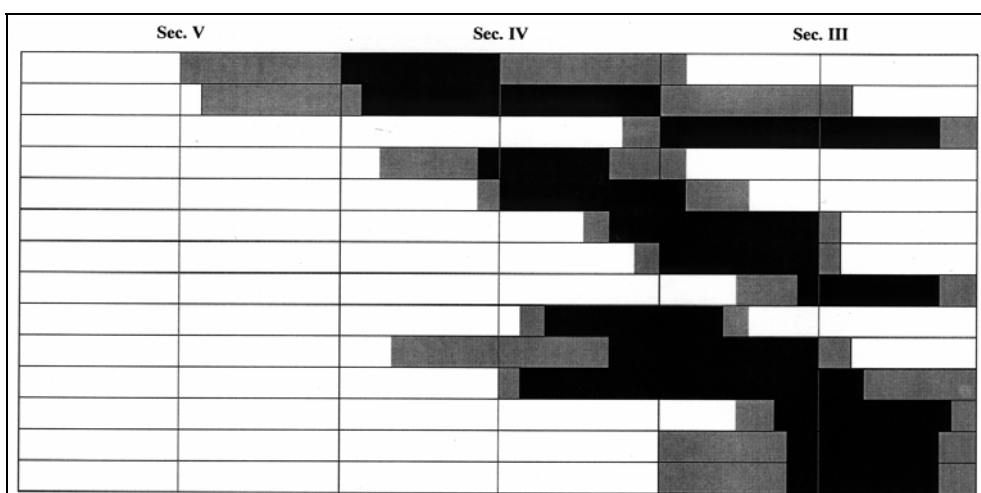

Fig. 8. Cronologia subtipurilor și variantelor fibulei de schemă tracică.

Pentru varianta III 3a recur la expresivitatea cronologică a mormântului 2 de la Fântânele (jud. Teleorman), datat în a doua jumătate a sec. IV a.Chr. Fibula era asociată cu o strachină și o cană cu toarta supraînălțată, ambele cu standring, precum și cu un pithos cu buza evazată și cu o serie de rozete și palmete imprimate alternativ sub gât, deasupra diametrului maxim. Mormântul nr. 2 se afla în marginea unui mormânt tumular de incineratie cu pereții gropii căptușiți cu lemn, cu inventar care indică tot a doua jumătate a sec. IV a.Chr. (de exemplu amforă thasiană și vas din bronz de producție grecească)⁶⁹ și trebuie să fie mai târziu decât acesta. La Zimnicea, subtipul III 3a apare, din perspectiva asocierilor, cu o evoluție destul de lungă: în C1 MD apare alături de piese din a doua jumătate a sec. IV (amforă Thasos, coif attic), iar în C10 M97 este asociat cu fibulă de tip hibrid de sec. III. Fibulele „hibride” se află plasate tipologic între tipurile schemei tracice și fibulele

⁶⁶ T. E. Haevernick, *MadrMitt* 18, 1977, p. 161, nr. cat. 441.

⁶⁷ C. Preda și E. Bărlădeanu, *Pontica* 12, 1979, p. 90 – 99, 104 și fig. 1.

⁶⁸ A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 30 și fig. 49/1.

⁶⁹ C. N. Mateescu și M. Babeș, *SCIVA* 19, 1968, 2, p. 284 – 289 și fig. 4 – 5.

de schemă Latène. Deși silueta lor amintește mai curând de fibulele de schemă tracică, maniera de construcție a acestora a fost „contaminată” de schema Latène, situație vizibilă în primul rând din dispunerea resortului de-o parte și de alta a capătului arcului (resort bilateral), precum și din frecventul pseudoresort ornamental cu care se termină piciorul (element de decor întâlnit la multe exemplare de schemă Latène) și care ia locul butonului terminal. Evident, nu mai putem vorbi în acest caz de schema tracică, nici măcar de fibule de schemă tracică evoluată, ci este un tip aparte, distinct. Acest tip se răspândește în întregul spațiu al fibulei de schemă tracică, ca o consecință directă a influenței celtice în zona balcanică în urma marii invazii din 280/277 a.Chr., influență activă între al doilea sfert al sec. III a.Chr. și până în ultimele decenii ale acestui secol⁷⁰.

Relativ la datarea variantei III 3b, poate fi invocat argumentul monedelor împreună cu care au fost descoperite la Bunești și la Epureni. La Bunești, din tezaurul 1979 făcea parte și o drahmă histriană. Asocierea fibulelor cu această monedă nu ajută prea mult, perioada ei de circulație fiind cuprinsă între sec. IV și sec I a.Chr./I p.Chr. chiar⁷¹.

Tipul monetar Huși-Vovriești se asociază cu fibulele III 3b în tezaurul de la Epureni. Un număr de 14 astfel de monede au fost descoperite la Bunești, stațiune în care fibula predominantă este tocmai III 3b. Tipul Huși-Vovriești a fost plasat, pentru început, în sec. II a.Chr.⁷², avându-se drept argument datarea fibulelor de la Epureni pe baza tipologiei lui D. Berciu. Dacă C. Preda încadra monedele Huși-Vovriești între sfârșitul sec. III și prima jumătate a sec. II a.Chr., atribuindu-le bastarnilor⁷³, V. Mihăilescu-Bîrliba are o atitudine ceva mai nuanțată și le pune în legătură cu elementele celtice antrenate în migrația populațiilor germanice dintre Elba și Oder, situându-le între limitele cronologice ale culturii Poieniști-Lukașevka, aproximativ 150 – sfârșitul sec. I a.Chr. Era astfel acceptată „fără reținere” limita superioară (mijlocul sec. II a.Chr.) de utilizare a fibulelor aflate în asociere cu aceste monede⁷⁴. Însă M. Babeș atrăgea atenția, în 1993, asupra faptului că nici o monedă de acest tip nu a fost găsită în vreun sit Poieniști-Lukașevka, neexistând nici un argument pe baza căruia să se presupună o legătură între acestea și bastarni. Chiar dacă aria lor de răspândire corespunde în Moldova și Basarabia cu aceea a culturii Poieniști-Lukașevka, aceste piese aparțin perioadei „prebastarnice”⁷⁵. Către o încadrare cronologică a acestor monede în limitele sec. III, mai precis în a doua

⁷⁰ M. Domaradzki, în: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie I*, București, 1980, p. 463; A.D. Alexandrescu, *Thraco-Dacia I*, 1976, p. 140.

⁷¹ V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 49.

⁷² Preda, *ArhMold.* 4, 1966, p. 165.

⁷³ Idem, *Monedele geto-dacilor*, Biblioteca de Arheologie 19, București, 1973, p. 126.

⁷⁴ Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 71 – 72, 74.

⁷⁵ Babeș, *Die Poieniști-Lukașevka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Bonn, 1993, p. 55. Autorul arată că aria de răspândire a tipului Huși-Vovriești este, de fapt, mult mai largă decât aria culturii Poieniști-Lukașevka, cuprinzând și sudul Moldovei. Argumentul hotărâtor, după Mircea Babeș, este faptul că cetatea de la Bunești, unde s-au găsit 14 exemplare Huși-Vovriești, este anterioară apariției culturii Poieniști-Lukașevka.

jumătate a sec. III a.Chr. pledează și tezaurul de la Turulung, în care alături de monede Huși-Vovriești se afla și o tetradrahmă de la Eumenes I al Pergamului (263 – 241 a.Chr.) emisă în 260⁷⁶. Ținând seama de aceste ultime argumente, cât și de aspectul stilistic, consider că fibulele III 3b pot fi datate la mijlocul și în cea de-a doua jumătate a sec. III a.Chr., poate cel mult spre sfârșitul său, neavând nici un argument pentru depășirea limitei acestui secol.

Subtipul III 4b se datează destul de clar, la Zimnicea, în sec. III, fiind asociat cu un lekythos (C10 M18), sau cu perle și un kantharos din acest secol (C17 M31). Din ansamblul asocierilor rezultă faptul că variantele cu arcul aplatizat (III 4a și III 4b) sunt forme târzii, de la mijlocul/a doua jumătate a sec. III a.Chr.

Încetarea existenței fibulelor de schemă tracică pe parcursul sec. III a.Chr., spre sfârșitul său, este ilustrată relevant prin situația din necropola de la Zimnicea. Aici, ca de altfel în întreaga arie de răspândire a fibulei discutate, este absentă asocierea dintre fibula de schemă tracică și fibula de schemă Latène (în complexe închise). Fibulele de schemă Latène de la Zimnicea (majoritatea sunt de schemă Latène C, dar și Latène B2) apar în morminte de sec. II a.Chr. sau mai târziu⁷⁷ și alcătuiesc o unitate ce succede cronologic grupa fibulelor de schemă tracică.

Este necesară acum o succintă comparare a rezultatelor cronologice la care am ajuns în urma demersului de față (fig. 8), cu cele recent prezentate de către V.V. Zirra⁷⁸. Se observă faptul că, în general, cronologiile rezultate nu comportă mari disonanțe. Cu toate acestea, unele subtipuri sunt plasate sensibil diferit pe axa cronologică. Dacă subtipului I 1 i-am surprins maxima dezvoltare în prima jumătate a sec. IV, corespondenții săi în cronologia lui V.V. Zirra (I b1 și I b2) sunt plasați în a doua jumătate a sec. IV, iar perioada de intensitate maximă a portului fibulei I 2, fixată aici în limitele sec. IV, poate fi urcată, după cronologia propusă de V.V. Zirra, până în prima jumătate a sec. III a.Chr. Alte nesincronizări se observă în cazul tipului III. Fibulele III b (după tipologia lui V.V. Zirra) au fost datate în prima jumătate a sec. III, însă corespondentul lor în tipologia mea (III 2) coboară și la sfârșitul sec. IV, iar fibulele III c plasate de V.V. Zirra în prima jumătate a sec. III au, după părerea mea, o existență mult mai îndelungată, (variantele III 3a și III 3b): de la mijlocul/a doua jumătate a sec. IV până după mijlocul sec. III a.Chr. În privința subtipului III 4, am propus o datare ușor mai ridicată decât cea propusă de V.V. Zirra (III d): mijlocul/a doua jumătate a sec. III, față de prima jumătate a aceluiași secol.

În final, concluziile care se impun sunt următoarele: aria de geneză a fibulei de schemă tracică poate fi localizată la S de Dunăre; subtipul cel mai simplu și în același timp cel mai vechi (I 1) a fost descoperit într-o cantitate covârșitoare la S de Dunăre; treptat, fibula de schemă tracică se răspândește tot mai mult și în aria nordică, pentru ca subtipurile evolute (III 3 și III 4) să aibă o reprezentare

⁷⁶ T. Bader, SCN 6, 1975, p. 174 și fig 1/4.

⁷⁷ A. D. Alexandrescu, Crisia 2, 1972, p. 15-26, în special p. 18-19; M. Babeș, SCIVA 39, 1988, 1, p. 8 și notele 15 – 16.

⁷⁸ V. V. Zirra, *op. cit.*, fig. 14.

preponderent nordică, fiind întâlnite aproape exclusiv la N de Dunăre (Câmpia Dunării, Podișul Central Moldovenesc); pe baza asocierii subtipurilor între ele și a asocierilor cu alte piese relevante cronologic (ceramică grecească, monede, piese de podoabă) în complexe închise, la care se adaugă rezultatul analizei situației din necropola getică de la Zimnicea, se conturează un tablou cronologic destul de unitar: majoritatea subtipurilor sunt „la modă” în a doua jumătate a sec. IV/prima jumătate a sec. III a.Chr.; formele rudimentare, simple (subtipurile I 1 și I 2) apar anterior, în a doua jumătate a sec. V/începutul sec. IV a.Chr., iar subtipurile cu forme elaborate (II 4, III 3, III 4) sunt specifice celei de-a doua jumătăți a sec. III a.Chr.

LA FIBULE DE SCHÉMA THRACE – NOUVEAUX POINTS DE VUE

RÉSUMÉ

Dans la première partie de la discussion on présente en détail les plus importantes contributions apportées le long du temps au problème de la fibule de schéma thrace par les archéologues bulgares (R. Popov et V. Mikov) et roumains (R. Vulpe, I. Nestor, D. Berciu, A.D. Alexandrescu et V.V. Zirra) (fig. 1-2 et notes 2, 5, 9-10, 12, 14, 17). Le plus récent ouvrage, signé par V.V. Zirra (fig. 2 et note 2), est commenté plus minutieusement, surtout en ce qui concerne la consistance des critères de délimitation typologique établis par cet auteur; en même temps, on formule quelques observations concernant le résultat chronologique auquel V.V. Zirra est parvenu à la suite de l'analyse des fibules de la nécropole de Zimnicea.

La deuxième partie de l'article propose une nouvelle typologie (fig. 3) et, par conséquent, une nouvelle chronologie (fig. 8) des fibules de schéma thrace. À la suite de l'analyse d'un lot contenant plus de 300 exemplaires provenant de toute l'aire de diffusion, on a établi, à partir de la position et de la forme du pied, trois types: le Ier type – à pied vertical; le IIe type – à pied vertical et gros vers l'extrémité et le IIIe type – à pied courbé en forme de S. L'épaisseur, la forme et la section de l'arc des fibules sont tenues pour des critères de définition des sous-types (12 au total): sous-type 1 – arc mince; sous-type 2 – arc gros, sous-type 3 – arc facetté et sous-type 4 – arc aplati. Chacun des sous-types III 3 et III 4 comporte deux variantes (a et b), en fonction de la massivité de l'arc, respectivement de l'insistance de son aplatissement. Le sous-type le plus simple (I 1) est illustré notamment par les trouvailles du S du Danube; graduellement, la fibule de schéma thrace pénètre aussi dans l'aire septentrionale; à preuve, les sous-types évolués (III 3 et III 4) dont la représentation est éminemment septentrionale, puisqu'ils sont rencontrés presque exclusivement au N du Danube. À partir des associations des sous-types entre eux et des associations à d'autres matériels déterminés du point de vue de la chronologie (céramique grecque, monnaies, objets de parure) dans des complexes clos, auxquelles on ajoute le résultat de l'analyse de la situation de la nécropole de Zimnicea (fig. 6–7, notes 17 et 26), on arrive à un tableau chronologique assez unitaire: la majorité des sous-types sont «en vogue» pendant

la IIe moitié du IVe siècle et la première moitié du IIIe siècle av. J.-C.; les formes rudimentaires, simples (les sous-types I 1 et I 2) apparaissent à une époque antérieure, pendant la IIe moitié du Ve siècle ou vers le commencement du IVe siècle av. J.-C., tandis que les sous-types à formes élaborées (II 4, III 3, III 4) sont plutôt spécifiques pour la IIe moitié du IIIe siècle av. J.-C. (fig. 8).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Typologie des fibules de schéma thrace, d'après: R. Vulpe (1), V. Milov (2), D. Berciu (4) et les suppléments apportés par A.D. Alexandrescu à la typologie de D. Berciu (5).

Fig. 2. Typologie des fibules de schéma thrace, d'après V.V. Zirra.

Fig. 3. Typologie des fibules de schéma thrace (D. M.).

Fig. 4. Les affinités arc-pied chez les fibules de schéma thrace (sur horizontale – la forme du pied: mince vertical, vertical gros aux extrémités, en forme de S; sur la verticale – l'aspect de l'arc: mince, épais, facetté, aplati).

Fig. 5. Tableau des combinaisons des sous-types et des variantes de la fibule de schéma thrace dans l'ensemble de l'aire de diffusion, à l'exception de la nécropole de Zimnicea (sur la diagonale: le nombre des complexes clos où le sous-type/la variante respective apparaît).

Fig. 6. Sériation des tombes à fibules de schéma thrace déterminables d'après le type, de la nécropole de Zimnicea.

Fig. 7. Tableau des combinaisons des sous-types et des variantes de la fibule de schéma thrace dans la nécropole de Zimnicea (sur la diagonale: le nombre des complexes clos où le sous-type/la variante en question apparaît, sur un total de 29 tombes à fibule de schéma thrace déterminables d'après le type: SH – fibule de type hybride).

Fig. 8. Chronologie des sous-types et des variantes de la fibule de schéma thrace. 1 Période de genèse et finale de l'existence du sous-type/de la variante; 2 Période d'intensité maximale d'utilisation du sous-type/de la variante.